

виявлялась певна їхня неконтрольованість центром. Це загрозувало підірвати стабільність правлячого режиму. Тому терор і зупинили.

Вивчення різних аспектів «великого терору» необхідно продовжувати, щоб краще уявляти механізми функціонування тоталітарного режиму в Україні та його вплив на долю українського суспільства.

*Вадим Золотарьов
(Харків)*

Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.)

Zolotarov V. The activity of Soviet security service during the «kurkul operation» in Kharkov region (1937–1938).

The author investigated to what results led the fulfillment of the NKVD executive order No 00447 in Kharkov region.

Рішення вищого партійного та радянського керівництва СРСР про проведення операції проти куркульських і кримінальних елементів не лише сприяло зростанню «великого терору» 1937–1938 рр., але призвело до перебудови оперативної діяльності та організаційної структури каральних органів. Виявилося, що існуюча на той час система роботи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати поставленні перед ними завдання по знищенню «ворогів народу».

Завдяки працям О. І. Кокуріна, М. В. Петрова та К. В. Скоркіна¹, у загальних рисах відомо, як відбувалась реорганізація Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС, проведена М. І. Єжовим. Проте особливості діяльності органів державної без-

¹ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960. / Авт.-сост.: Кокурин А.И., Петров Н.В. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. — М.: Звенья, 1999. – 504 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

пеки зі здійснення масових операцій, хоча частково й висвітлювалися в низці ґрунтовних досліджень², потребують подальшого вивчення.

З яких відділків склалися відділи ГУДБ НКВС СРСР в центрі та на місцях? Хто ними керував? Якими був кількісний та якісний склад оперативних чекістських підрозділів? Якими слідчими справами займалися кожен чекіст, відділок і відділ? Якою була психологічна обстановка та ротація кадрів всередині кожного чекістського підрозділу? Без відповіді на ці та інші питання, за нашим глибоким переконанням, неможливо повною мірою вивчити та зрозуміти феномен «великого терору».

Автор у своїх роботах неодноразово торкався питання проведення «куркульської операції», приділяючи особливу увагу «людському фактору» — діяльності конкретних співробітників НКВС³. Метою даного дослідження є аналіз специфіки проведення у 1937–1938 рр. чекістами операції за наказом НКВС СРСР № 00447 у Харківській області (ХО).

На Харківщині проведення куркульської операції покладалось на обласне управління НКВС (УНКВС). Утім, після створення на початку серпня 1937 р. дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР в адміністративних центрах залізниць, вони стали самостійно проводити масові операції. ДТВ не мали своїх трійок, тому надсилали оформлені слідчі справи на розгляд трійок

² Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. — Вінниця: Державне обласне видавництво «Вінниця», 1994. — 79 с.; *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227.; *Блокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К.: 1999 — 447 с.; *Лошицький О.* «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 129–178.; *Юнге М., Биннер Р.* Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Со специальным разделом А. Степанова «Проведение «кулацкой» операции в Татарии». — М.: АИРО-XX, 2003. — 352 с.

³ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ДПУ–НКВС в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К.: Стило, 2002. — 468 с.; *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) — Х.: Фоліо, 2003. — 477 с.; *Його ж.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Х.: Фоліо, 2004. — 366 с.; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Х.: Фоліо, 2007. — 319 с.

обласних УНКВС. В третьому кварталі 1937 р. в області діяли три ДТВ — Південної, Південно-Західної і Північно-Західної залізниць.

Відновити штатний склад УНКВС ХО поки не вдалося, тому що відповідні документи не віднайдені в архівах. Але зберігся поіменний список особового складу двох відділів УДБ на липень 1937 р. Зауважимо, що невідомо, чи були ці відділи на той час повністю укомплектовані. Так, 3-й (контррозвідальний) відділ складався з 11 відділків: 1-й — західний, 2-й — польський, 3-й — середньоевропейський та східний, 4-й — український, 5-й — біла контрреволюція, 6-й — оборонна промисловість, 7-й — важка промисловість, 8-й — легка промисловість, 9-й — сільськогосподарський; 10-й — інформаційний, 11-й — оперативно-обліковий. У відділках працювало від 3 до 8 чоловік, відділ складався з 49 співробітників.

5-й (особливий) відділ УДБ (він же особливий відділ ГУДБ НКВС Харківського військового округу) мав 7 відділків: 1-й — штаб і розвідка; 2-й — мотомеханічні та спеціальні частини; 3-й — кавалерія, піхота, вузи; 4-й — авіація та склади; 5-й — ТОСАВІАХІМ і начальницький склад запасу; 6-й — війська НКВС і міліція; 7-й — організаційна та мобілізаційна робота. У відділках працювало від 3 до 9 чекістів, у відділі служило 29 чекістів⁴.

Що ж стосується ще одного провідного відділу УДБ УНКВС ХО — 4-го (секретно-політичного), то вдалося з'ясувати лише його особовий склад на травень 1938 р. Він складався з 8 відділків: 1-й — право-троцькістський; 2-й — антирадянські політичні партії; 3-й — українська контрреволюція; 4-й — радгоспний; 5-й — сільський; 6-й — вузівський; 7-й — церковно-сектантський; 8-й — оперативний облік. У відділках працювало від 2 до 8 співробітників, всього у відділі служило 42 співробітники⁵.

Оскільки «куркульська операція» проводилася в основному проти сільських мешканців, то її «відповідальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів (РВ) УНКВС ХО. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти не могли. По-перше, штатний роз-

⁴ Архів Управління внутрішніх справ по Харківській області (далі — А УВС ХО). Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Липень. — Довідка про особовий склад 3-го та 5-го відділів УДБ.

⁵ Там само. — 1938. — Травень. — Довідка про особовий склад 4-го відділу УДБ.

клад РВ НКВС був маленьким — від 2 до 6 співробітників⁶. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості РВ був істотний некомплект співробітників. Наприклад, на грудневій нараді 1938 р. начальник Шевченківського РВ НКВС А. М. Робота заявив, що півтора року працює сам — без секретаря та помічника оперуповноваженого, а начальник Ізюмського РВ НКВС І. Ф. Куделинський відзначив, що «з призначених за штатом 4-х чоловік у райвідділку є лише 2»⁷. По-третє, службові приміщення більшості РВ НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків.

Для ефективного проведення «куркульської операції» були організовані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ). Вони працювали у кількох районах — так званому «кущі», базувалися в одному місті — центрі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених. В УНКВС ХО в серпні–жовтні 1937 р. існувало 7 МРОСГ, які базувалися у Харкові, Полтаві, Лубнах, Куп'янську, Сумах, Кременчуці, Ізюмі. З жовтня 1937 р. (після утворення Полтавської області) центри «кущів» децю змінилися (Харків, Куп'янськ, Суми, Ізюм, Охтирка, Лозова, Красноград), але зберігалась їх загальна кількість.

Створення виїзних слідчих груп практикувалося Державним політичним управлінням (ДПУ) УСРР на початку 1930-х рр. для проведення масового розкуркулювання та депортацій селян, ліквідації так званих «повстанських центрів» тощо. У липні 1937 р. відділ кадрів НКВС УРСР для якісного проведення слідства на селі планував комплектацію РВ НКВС оперативними працівниками, які мали досвід роботи у слідчих групах⁸, але реалізувати ці задуми не вдалося.

Про склад і специфіку роботи МРОСГ «першого скликання» можна судити за наказом № 509 начальника УНКВС ХО полковника І. Б. Шумського від 23 липня 1937 р. Для керівництва «куркульською операцією» організовувався штаб з 5 чекістів під керівництвом інспектора при начальнику УНКВС, капітана держбезпеки Д. М. Медведєва⁹. Він мав «забезпечити потрібну оперативність у

⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 135–137.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 75, 79.

⁸ Там само, спр. 95, арк. 237.

⁹ Після закінчення Другої світової війни він став знаменитим радянським партизаном, Героєм Радянського Союзу.

роботі та встановити своєчасну і чітку інформацію й звітність у центр про хід операцій по всім районах області». Для цього при штабі організувалася спеціальна обліково-інформаційна група.

Був затверджений персональний склад МРОСГ — від 7 до 13 чоловік. Члени МРОСГ повинні були «у повному складі прибути до своїх кущів 25 липня до 22 години та приступити до підготовки операції». Начальникам Полтавського, Сумського, Кременчуцького, Лубенського, Куп'янського та Ізюмського міських і районних відділів НКВС наказувалося «забезпечити всі умови для роботи» МРОСГ. Начальники відділів УДБ УНКВС ХО та начальник Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) надавали 26 липня до 12 години «докладно розроблені плани проведення операції по м. Харкову та приміській зоні» начальнику обласного штабу Медведєву. Він зобов'язувався «виробити єдиний план проведення операції по м. Харкову і приміській зоні та 26 липня до 24-ї години подати» Шумському на затвердження.

Відзначимо, що з 77 членів МРОСГ лише 37 чоловік (48%) були співробітниками УДБ, 31 співробітник (40,3%) працював в УРСМ, 4 (5,2%) — у відділі пожежної охорони, 2 (2,6%) — у фінансовому відділі, 1 (1,3%) — у відділі шосейних доріг, 1 (1,3%) — у відділі актів громадського стану.

Нині маємо відомості, що зі співробітників УДБ 13 осіб працювали в 5-му відділі, 12 — в 3-му, 3 — в 4-му, 2 — в 6-му, 2 — в 9-му (спеціальному)¹⁰. Такий розподіл співробітників, на нашу думку, був не випадковим. Співробітники особливого відділу мали великий досвід у проведенні операцій проти селянських заворушень та здійснення депортацій радянських громадян. Контррозвідники були у 1937–1938 рр. основними виконавцями масових операцій (польської, німецької, харбінської, латиської, грецької та інших). Виконання наказу № 00447 стало для них першою пробою сил.

Наявність лише 3-х співробітників секретно-політичного відділу, які спеціалізувалися на боротьбі з «троцькістами, правими, колишніми членами антирадянських партій і українськими націоналістами», свідчить, що ніяких гучних групових справ і агентурних розробок по цим категоріях «ворогів народу» у межах наказу № 00447 не передбачалося. Відзначимо, що з 31 співробітника

¹⁰ Де працювали ще 5 співробітників, встановити не вдалося.

УРСМ лише 10 мали спеціальне звання, отже, інші не мали досвіду оперативної роботи¹¹.

Масові арешти влітку 1937 р. призвели до того, що чекісти не встигали своєчасно реєструвати арештованих у 8-му (обліково-статистичному) відділі УДБ УНКВС ХО. Так, перевіркою 15 серпня 1937 р. було виявлено 243 арештованих, справи на яких не реєструвалися до 20 діб. З них: по 3-му відділу — 174 особи, по 4-му — 44, по 5-му відділу — 8, по 6-му — 14 і по апарату особливоуповноваженого — 3. Виникла плутанина в обліку, яка позбавляла можливості чітко контролювати ведення справ, долю арештованих, а інколи призводила до помилкових арештів¹².

МРОСГ проіснували в УНКВС ХО до 19 серпня 1937 р., коли новий начальник УНКВС ХО, капітан державної безпеки Л. Й. Рейхман підписав наказ про початок польської операції, згідно до наказу НКВС СРСР № 00485. Якщо в союзному наказі визначалися 5 категорій громадян, які підлягали репресіям, то Рейхман додав ще 11. Репресувалися мешканці області, які не були етнічними поляками, але належали до: «галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу»; «реемігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу»; «вихідців з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні яких є компрометуючі матеріали»; «клерікально-націоналістичного елемента»; а також були «колишніми контрабандистами та особами, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій»; «колишніми розвідуправлінцями та агентами іноземного відділу по Польщі»; «поляками — старослужбовцями цукрових заводів і інших підприємств»; «відвідувачами польських консульств»; «особами, які мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є компрометуючі матеріали»; «особами, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності»; «агентурою по поляках та інших об'єктах, яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе на роботі»¹³.

¹¹ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Липень. — № 509.

¹² Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. — С. 256–257.

¹³ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Серпень. — № 612.

«Польську операцію» проводили ті самі МРСОГ, які винищували кулаків і кримінальників. Їх склад не був сталим, постійно змінювався. Ротація кадрів була характерною рисою «ежовщини». В УНКВС ХО протягом 1937–1938 рр. змінилося: 7 начальників УНКВС (С. С. Мазо, І. Б. Шумський, Л. Й. Рейхман, А. М. Симхович (т.в.о.), Г. Г. Телешев, Д. А. Перцов (т.в.о.), Г. М. Кобизев); 4 заступники начальника УНКВС (Я. З. Камінський, Г. А. Клювгант-Гришин, І. Б. Шумський, Д. А. Перцов); 3 начальники 2-го (оперативного) відділу (С. А. Ольшанський, Л. О. Чернов, В. П. Коропов); 5 начальників 3-го відділу (Л. С. Арров, Д. І. Торнуєв (т.в.о.), Й. Б. Фішер, І. А. Шапіро, П. Й. Барбаров); 6 начальників 4-го відділу (М. І. Говлич, Л. Т. Якушев, Л. Н. Ширін (т.в.о.), А. М. Симхович, Б. К. Фрей (т.в.о.), С. А. Гінесін); начальників 5-го відділу (І. Б. Шумський, О. Я. Санін (т.в.о.), О. Д. Тишковський, В. Л. Писарев, Г. О. Хатьомкін).

Основною причиною ротацій керівних кадрів було переведення співробітників на іншу роботу, особливо до новостворених УНКВС. Так, 12 жовтня 1937 р. до УНКВС по Полтавській області було перекинуто 37 харків'ян¹⁴. Серед інших причин слід назвати відрядження співробітників, які втратили політичну довіру, до Головного управління таборів НКВС СРСР, а також арешти. Відзначимо, що четверо з вищеназваних чекістів були заарештовані під час їхньої роботи у Харкові (Г. М. Кобизев, О. Я. Санін, С. А. Ольшанський, Л. О. Чернов), а С. С. Мазо застрелився.

Перший етап куркульської операції, на думку чекістів, проходив суворо у межах «соціалістичної законності». Співробітник одного з РВ НКВС І. О. Кирилюк пізніше свідчив: «У 1937 р. ми отримали вказівку з УНКВС оформити всіх куркулів на трійку. Відповідно до цих вказівок ми брали довідки з сільради та доповідали на трійку. Тоді ще все було в порядку»¹⁵.

«Ненормальності», за словами співробітників УНКВС ХО, розпочалися у другій декаді серпня 1937 р., коли в УНКВС та РВ почалося масове биття заарештованих. Начальник облуправління Рейхман особисто показував підлеглим як це слід робити. Помічник оперуповноваженого 4-го відділу УДБ І. С. Друшляк пізніше згадував: «Пам'ятаю, я допитував Сазонова — завідувача сільсько-

¹⁴ А УВС ХО. Колекція наказів НКВС УРСР по особовому складу. – 1937. — 12 жовтня. – № 391.

¹⁵ ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-Р, арк. 48.

господарським відділом обкому, сидів з ним кілька днів під'ярем, але він не зізнавався. На допит прийшов Рейхман, якому я доповів, що Сазонов свідчень давати не хоче. Рейхман з ним поговорив деякий час, а потім питає: "Слухайте, Сазонов, вам коли-небудь пику до крові били?". Той відповідає: "Ні". "Так я зараз наб'ю!" – говорить Рейхман і почав його бити. Для мене це було дико, я вперше це побачив, і це справило на мене неймовірне враження. Мабуть мій поганій стан помітив Рейхман. Через кілька годин він викликав мене і повчально заявив: "З ворогами у білих рукавичках не воюють, з ними малодушничати не слід!"¹⁶.

Зрозуміло, що Рейхман впроваджував серед підлеглих «засоби фізичного впливу» не за власною ініціативою. У червні 1937 р. новий нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський на нараді начальників УНКВС так званих «промислових областей» (Харківської, Дніпропетровської та Донецької) роз'яснив, що під час широкого наступу на ворогів не слід боятися провадити масові арешти та застосовувати до арештованих биття, і що він «вже ввів фізичну обробку в практичну роботу центрального апарата НКВС і радить робити те саме в областях»¹⁷.

Але особливого розмаху масове биття арештованих розпочалося після приїзду в Україну у серпні 1937 р. заступника наркома внутрішніх справ СРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу Л. М. Бельського. За словами капітана державної безпеки О. Р. Долгушева: «Бельський всім дав ясну установку на оперативній нараді працівників наркомату: "Шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб отримати від нього все — дайте йому по пиці. Чому не можна?". Всі схвально віднеслися до цього. Пам'ятаю, як поступово почалося застосування фізичних методів впливу. Йшло це з наркомату, а дивлячись на наркомат, і в областях почали застосовувати ці форми слідства»¹⁸.

Бельський об'їхав кілька українських областей, де «ставив роботу судових трійок» та «давав настанови бити арештованих»¹⁹. 9 серпня 1937 р. він провів «показове» засідання судової трійки в

¹⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 45704, т. 2, арк. 87–87 зв.

¹⁷ *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 375.

¹⁸ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205–206.

¹⁹ ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-Р, арк. 42.

Харкові, на якому було засуджено «за першою категорією» (тобто на смерть) 156 осіб, «за другою категорією» (тобто до 10 років таборів) — 26 осіб. Не викликає сумнівів, що заступник Єжова вчив харківських чекістських керівників тому, як слід допитувати ворогів за допомогою тортур.

Оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС ХО Я. С. Ротштейн пізніше свідчив: «Ми добивалися від арештованих свідчень у більшості випадків палкою, кулаком, як наслідок, люди у напів-свідому стані, часто невинні, давали свідчення, лежачи на підлозі підписували протоколи про свою причетність до контрреволюційної організації... Ми від втоми падали з ніг... Я особисто, починаючи з серпня 1937 р. до 25 червня 1938 р., закінчував роботу о 6–7 годині ранку. Я не знав відпочинку, працював дуже часто без вихідних днів. Я не мав часу, щоб приділити увагу собі, дітям своїм, яких я мав виховувати у більшовицькому дусі... Бувало йдеш о четвертій–п'ятій або о пів на шосту годині ранку. Начальник відділу, який висипається з часу до чотирьох у своєму кабінеті, розпочинає вранці обходити кабінети та смикати двері. Немає співробітника — дає секретарю наказ для чергової моральної догани. А завтра викликає — і ти життю не радий такому виклику»²⁰.

Били арештованих не лише в Харкові, але і в районах. Поголовне биття заарештованих у Миргородському РВ НКВС призвело до того, що кілька арештованих покінчили життя самогубством²¹.

Чи знало про це партійне керівництво? Знало й заохочувало чекістів. Перший секретар Харківського обкому партії, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У О. В. Осипов на одній з оперативних нарад УНКВС ХО заявив: «Краще добре побити ворога та відповідати за те, що бив, ніж не чіпати і за це нести відповідальність перед партією»²².

Від початку масової операції за наказом № 00447 до 10 січня 1938 р. у ХО було заарештовано 1148 осіб, з яких: 302 чоловіки були передані в УНКВС по Полтавській області; справи на 996 осіб направлені до різних судових інстанцій та до адміністративної трійки; 9850 чоловік засуджені особливою трійкою УНКВС ХО (за 1-ю категорією — 3450 осіб, за 2-ю категорією — 6400

²⁰ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 26 —29.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 566, арк. 14–16.

²² ГДА СБ України, Київ, спр. 67398, т. 10, арк. 204.

осіб). Рейхман вказував, що «до складу куркульської операції увійшли показані у відповідних розділах... 1808 українських націоналістів, 896 церковно-сектантських контрреволюціонерів і 639 білих контрреволюціонерів. Всього 3343 чоловіка»²³. Таким чином, майже 34 % засуджених за наказом № 00447 не були ні куркулями, ні кримінальниками.

Виникає слушне питання: чи відповідає статистика УНКВС ХО по «куркульській операції» реальному стану справ? На нашу думку, ні. Адже майже всіх начальників 8-го відділу УДБ (з серпня 1938 р. — 1-х спецвідділів) НКВС у центрі та на місцях у 1938–1939 рр. обвинувачували у фальсифікації статистичних даних. Не стало винятком і УНКВС ХО. Чекістські «ігрища з цифрами» виникли за кілька років до «ежовщини». За свідченням Г. Н. Шмушка — начальника обліково-статистичного відділу Харківського обласного відділу ДПУ, під час проведення у 1932 р. операції по виселенню куркульства він склав довідку про динаміку арештованих і з'ясував, що серед репресованих виявилось багато середняків і бідняків. Тоді заступник начальника Харківського обласного відділу ДПУ С. І. Самовський запропонував Шмушку «включити до графи «куркулів» середняків і бідняків та заявив, що «обліково-статистичний відділ повинен створювати політику та показати обличчя обласного відділу ДПУ»²⁴.

Обліково-статистичний відділ УДБ УНКВС ХО обробляв цифри з політичною метою в наступні роки. Так, у рапорті від 9 січня 1939 р. начальник 1-го спецвідділу УНКВС ХО, молодший лейтенант держбезпеки Г. М. Ніколашкін писав заступнику наркома внутрішніх справ УРСР, капітану державної безпеки М. Д. Горлинському, що «при складанні статистичних таблиць за останній квартал 1936 р., за весь 1937 р. та за першу половину 1938 р. особливу увагу було звернено на те, як відображено соціальне обличчя заарештованих». Керівництву УНКВС ХО не подобалося, що було «показано багато заарештованих робітників, службовців і колгоспників», і тому «статистичні таблиці перероблялися по кілька разів». Головним прийомом фальсифікації була «зміна соціального положення засудженого»: якщо якийсь «соціально близький елемент» — тобто робітник або колгоспник раніше були засуджені за кримінальні злочини, то їх відносили до графи «декласо-

²³ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 38, арк. 34.

²⁴ Там само, спр. 6738, т. 2, арк. 186.

ваний елемент». Якщо обвинувачені походили з родини торговця, то їх заносили до графи «колишні люди». До цієї ж графи заносили і тих робітників або селян, які під час громадянської війни служили в українській або білогвардійській арміях²⁵.

7 лютого 1938 р. Рейхман повідомив особовий склад УНКВС, що згідно розпорядження Єжова особлива трійка УНКВС по Харківській області продовжувала роботу. Начальники МРСОГ повинні були, за його словами: «Нагально приступити до операції по ліквідації контрреволюційних організацій і груп, проводячи всю оперативно-слідчу роботу у напрямку викриття контрреволюційних організацій і груп на підставі вказівок, які я давав на оперативних нарадах. Ні в якому разі не створювати одиночних справ там, де є особи хоч якось ув'язані між собою.

Одиночні справи можуть бути закінчені, як виняток, тільки на одинаків, які є перспективними по розгортанню справ, або на контрреволюційний елемент з минулим, який активно виявляє себе у наш час.

Всі справи повинні бути оформлені винятково за 1-ою категорією, а для цього слідство по справах необхідно провадити ретельно та повно, підкріплюючи слідчі матеріали документами та очними ставками. В основному робити наголос у слідстві на повне зізнання обвинуваченого.

Справи по контрреволюційних організаціях і угрупованнях, які у процесі слідства виявилися як перспективні до розгортання, ні в якому разі слідчим не згортати, а поглиблювати до повного розгортання справи.

Слідчі справи оформляти у повній мірі — обирати запобіжні заходи, пред'являти обвинувачення. Попередня санкція прокурора на арешт не обов'язкова. Арешт санкціонується винятково начальником Міжрайоперслідгрупи. Обвинувачувальні висновки та доповіді по справах для доповіді на особливу трійку складати в такому же порядку, як і раніше. До справи додавати паспорти та обліково-військові квитки, а також квитанції про здачу на зберігання речей, цінностей та документів, які відібрали при арешті.

В обвинувачувальних висновках, а також у справах обов'язково зазначити, коли проведений арешт і де утримується під вартою обвинувачений»²⁶.

²⁵ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 99 —101.

²⁶ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1938. — 7 лютого. — № 75.

Розлога цитата, наведена вище, знадобилася для чіткої характеристики спрямованості подальшого здійснення «куркульської операції» в ХО. Принагідно зауважимо, що УНКВС на той час відчувало серйозні кадрові труднощі, катастрофічно не вистачало слідчих. До оперативної роботи залучалися чекісти запасу; співробітники відділів УНКВС, які не входили до УДБ; співробітники і курсанти Харківського прикордонного училища НКВС. Останні своєю жорстокістю дивували навіть досвідчених чекістів: «Особливу активність у битті виявляли курсанти Харківського військового прикордонного училища. Курсанти били будь-кого, аби перед ними був заарештований»²⁷. До биття арештованих підштовхувало те, що показником успішної роботи слідчих була кількість справ, за якими людей засуджували до розстрілу. «Танцура П.Т. за час роботи в особливому відділі НКВС працював на слідстві чесно та самовіддано, провів низку слідчих справ, за якими обвинувачені засуджені за першою категорією», — читаємо в атестації одного з чекістів запасу, залучених до слідства²⁸.

На роботу в МРСОГ залучалося все більше міліціонерів. Так, 16 лютого 1938 р. Рейхман наказав: «Для надання допомоги в роботі міжрайонних оперативних груп ... виділити за рахунок частин РСМ м. Харкова та направити на час роботи оперативних груп у розпорядження начальника Охтирської міжрайонної оперативної групи — 7 чоловік і начальника Куп'янської міжрайонної оперативної групи — 10 чоловік рядового складу»²⁹.

Керівні працівники НКВС УРСР пізніше визнавали, що МРОСТ «було надано можливість здійснювати арешти на власний розсуд, провадити спрощений метод слідства з таким розрахунком, щоб більшість справ надсилати на трійку. Внаслідок безконтрольної роботи міжрайонних оперативних груп здійснювалися арешти осіб, на яких взагалі не було ніякого компрометуючого матеріалу»³⁰.

Робота МРСОГ характеризувалася брутальністю та свавіллям. Так, начальник Красноградської МРСОГ, молодший лейтенант державної безпеки М. Б. Дондиш наказував старостам камер шля-

²⁷ Державний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, спр. 975505, т. 2, арк. 1–4.

²⁸ ГДА СБ України, Харків, спр. 683, арк. 1.

²⁹ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1938. — 16 лютого. — № 94.

³⁰ ГДА СБ України, Чернігів, спр. 56297-ФП, арк. 285–286.

хом «обробки» арештованих добиватися від них визнання вини. Він підробляв підписи обвинувачених та фабрикував протоколи допитів свідків. Оперуповноважений В. Н. Скраливецький заарештував у Люботині 4-х колгоспників, на яких не було жодного компрометуючого матеріалу, та шляхом биття отримав від них дані про міфічну контрреволюційну організацію. Відправляючи чекістів на село, Рейхман наказав їм через старожилів виявляти «компромат» на односельців і негайно арештовувати людей. Одночасно начальник УНКВС надавав підлеглим «ліміти» на арешти³¹.

Про специфіку розгляду матеріалів на трійці згадував І. А. Шапіро, який у січні–березні 1938 р. очолював 3-й відділ УДБ УНКВС ХО: «Слідство за справами арештованих провадилося міськими відділами та міжрайонними оперативними групами. Закінчені слідчі справи подавалися для перевірки та висновку відділам обласних управлінь. Там начальники відділів, їхні заступники, а також начальники відділень повинні були докладно ознайомитися з кожною справою, а потім доповісти прокурору, який майже кожного дня працював з ранку до ночі в приміщенні управління». На засіданні трійки «слідчі справи доповідалися начальниками міжрайонних оперативних груп і начальниками відділів УДБ»³². Вирішальним для долі більшості засуджених було їх соціальне походження. Чекісти згадували, що той же «Шапіро особисто переглядав справи, не довіряючи підлеглим ... вимагав, щоб у справі були офіційні документи про соціальний стан обвинуваченого»³³.

Свавілля сприяла безпринципна позиція прокуратури. Колишній харківський обласний прокурор М. В. Леонов у 1956 р. визнав, що підписуючи вироки, він з матеріалами справи не знайомився. Йому доводилося підписувати велику кількість довідок і він просто фізично не міг перевірити матеріали по них. Його наступник Бондар також визнав, що «матеріалів слідства не читав, оскільки був переважаний на роботі та довіряв співробітникам НКВС»³⁴.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки:

- У липні–серпні 1937 р. РВ НКВС не мали можливості власними силами забезпечити виконання наказу № 00447 НКВС СРСР.

³¹ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 97, арк. 77

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 85, спр. 9403, арк. 73.

³³ Там само, арк. 173 зв.

³⁴ ГДА СБ України, Харків, спр. 023528, арк. 27.

Для проведення «куркульської операції», передбаченої цим наказом, в різних місцях України були створені МРОСГ у складі співробітників УНКВС.

- МРОСГ працювали в достатньо великих адміністративних центрах — «куцях», які охоплювали кілька районів області, здійснювали арешти, слідство та виконання вироків.
- Особовий склад МРОСГ з самого початку був погано укомплектований (співробітники УДБ складали менше 50 %). На нашу думку, не вистачало чекістських кадрів для проведення такої масштабної операції.
- Слідство у ході операції здійснювали, в основному співробітники контррозвідального та особливого відділів УДБ.
- Підставою для арештів у першій фазі «куркульської операції» були не лише облікові системи УНКВС, але й довідки сільських рад. Визначальним для долі заарештованих було їхнє соціальне походження.
- З початком «польської операції» 20 серпня 1937 р. МРОСГ стали провадити слідство одночасно по кількох масових операціях. На відміну від «куркульської», «польська» та інші масові операції передбачали створення групових справ. Тому МРОСГ широко застосовували у роботі биття заарештованих, яке ініціювали вищі посадовці НКВС СРСР та УРСР, впроваджували начальник УНКВС ХО, начальники відділів тощо.
- З другої половини 1937 р. до роботи в МРОСГ стали залучатися чекісти запасу та курсанти прикордонних училищ, що призвело до посилення викривлень у слідстві. Воно здійснювалося за спрощеною схемою з брутальним порушенням законодавства. Свавільлю органів НКВС сприяла безпринципна позиція прокуратури, яка не виконувала функції нагляду за дотриманням законності.
- Всупереч твердженням часів «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови», органи НКВС у 1937–1938 рр. не виходили з-під партійного контролю та діяли суворо до вимог вищого керівництва Компартії.